

Arbeid, deugd en economie

Drs. Hub J.G.M. Crijns is directeur van landelijk bureau Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK)

In dit essay behandel ik de volgende punten:

1. Wat is arbeid?
2. Wat is deugd, ethos, ethiek?
3. Verbinding tussen arbeid en deugd: arbeidsethos
4. Verbinding tussen arbeid, arbeidsethos en economie
5. Arbeidsethos en deugden
6. Franciscaanse spiritualiteit van bidden en werken

1. Wat is arbeid?

We gebruiken de woorden 'arbeid' en 'werk' heel vaak. En toch vind je maar weinig studies, waarin 'arbeid' en 'werk' goed omschreven zijn. Dat komt omdat ons arbeidsbegrip erg gecompliceerd en gelaagd is. Wat bedoelen we er precies mee?

1.a. Vier groepen van activiteiten

Ik heb eerder literatuuronderzoek rond de betekenissen van arbeid en werk verricht (Crijns, 2006) en vat de belangrijkste aspecten daarvan samen. Ik volg daarbij voor een deel het werk van de filosofe Hannah Arendt, die in haar boek *Vita Activa*, een belangrijke aanzet heeft gegeven. Zij opent haar studie als volgt: "Met de term *vita activa* wil ik drie fundamenteel menselijke activiteiten aanduiden: arbeiden, werken en handelen. Ze zijn fundamenteel, omdat elk van deze activiteiten correspondeert met een van de fundamentele voorwaarden, waaronder aan de mens het leven op aarde is gegeven" (pag. 19). Aan de drie menselijke activiteiten, die volgens Hannah Arendt de menselijke conditie bepalen, voeg ik die van spreken of communicatie toe. Vooral de filosoof Jürgen Habermas heeft in zijn hoofdwerk over het communicatieve handelen gewezen op het belang van deze activiteit, die groter is en omvattender, dan het politieke handelen, zoals Arendt dat aangeeft. Wie enigszins bekend is met het verschijnsel van praatgroepen, chatboxen of in het openbaar vervoer luistert naar mobiele telefoongesprekken weet wat ik bedoel.

Zo kom ik tot een indeling van vier groepen van activiteiten:

1. *Arbeiden* in de betekenis van fysiek moeite doen, sloven, redderen gaat voorop. In arbeiden zit volgens Hannah Arendt (1994, 86) een repeterend en onderhoudend karakter: ze komt in de noodzakelijke strijd om bestaan telkens terug.
2. *Werken* volgt volgens Arendt in de betekenis van maken, bouwen, leidend tot een product dat klaar is (zie ook Achterhuis 1984, 227).
3. *Spreken of communicatie* is de derde activiteit in de relatie van mens tot medemens: het maken van de culturele wereld.
4. *Handelen* volgt als laatste activiteit in de betekenis van politiek ordenen (Arendt en Habermas), regelen, besturen.

Deze verschillende activiteiten hangen samen. Met de eerste twee ontwerpen mensen een ruimte of een milieu, waarin zij kunnen overleven en leven. Met de derde ontstaat de menselijke cultuur, die een voortzetting krijgt in de vierde manier, waarmee mensen hun milieu en hun cultuur ordenen. De vier groepen activiteiten zijn in principe gelijkwaardig en leiden tot gelijke waardering in het vervullen van behoeften, voortbestaan, belonen en straffen, verkrijgen van invloed en macht, voortzetten van de menselijke soort.

1.b. Vier soorten van arbeid

Er zijn volgens de meeste filosofen ook meerdere hoofdgroepen of soorten van arbeid te onderscheiden. Iedere soort kan de genoemde activiteiten van arbeiden, werken, spreken en handelen omvatten. De meeste auteurs gaan deze soorten onderscheiden aan de hand van

duo-criteria: bezette tijd/vrije tijd; geschoold/ongeschoold; hoofdarbeid/handenaarbeid; productief/niet-productief; plezierig/onplezierig; inspannend/gemakkelijk; betaald/onbetaald en fulltime/parttime. Elk tweespan geeft een belangrijk aspect rond de soort van arbeid aan. Tegelijk geven al die auteurs aan, dat je meer criteria nodig hebt om arbeid als geheel te omschrijven.

Na een rondgang langs allerlei auteurs noem ik vier hoofdgroepen of soorten van arbeid waarbij ik kijk naar de maatschappelijke organisatie van arbeid.

1. De grootste hoofdgroep bestaat volgens Illich (1985, 92-113) uit *schaduarbeid*. Hij bedoelt daarmee letterlijk de arbeid, die in de schaduw, in het niet zichtbare plaatsvindt. Denk bijvoorbeeld aan alle arbeid die gedaan is, voordat gasten het huis betreden. Er zijn verdere onderverdelingen te maken, zoals huishoudelijke arbeid (zie bijvoorbeeld Raad van Kerken, 1980), vrijwilligerswerk (Raad van Kerken, 1980), zorgarbeid (Landelijk bureau DISK, 1984 en 1997), en bewarende arbeid (Janssen, 1992, 100 e.v.). Analoot aan de levensloop van mensen zijn bij zorgarbeid nog vier vormen te onderscheiden die samenhangen met de relatie tussen zorggever en zorgontvanger: voortbrengings- en opvoedingszorg; zelfzorg van volwassenen (alleen of als paar); ouderenzorg; en zieken- en gehandicaptenzorg.
2. Een tweede grote hoofdgroep vormt de *loonarbeid* (Achterhuis 1984), die op grond van 'economische rationaliteit' geschiedt in banen in een 'arbeidsbestel' (Kwant, 1956) of 'baanbestel' (Kwant, 1983, 12 e.v.) en heeft als kenmerk het uiteenvallen van productie en consumptie. Loonarbeid kan zowel betaalde schaduarbeid, als de volgende twee soorten: eigenarbeid, als autonome arbeid (zie Illich, 1985) zijn. Loonarbeid komt in drie vormen voor en alle drie kunnen fulltime en parttime zijn: als kernwerk of vast werk met een contract voor onbepaalde tijd, als flexibel werk met een contract voor bepaalde tijd en als thuiswerk, al of niet met een vast contract (Crijns, 1989, 88).
3. De derde hoofdgroep *eigenarbeid* is ontleend aan Gorz (1982) en heeft als kenmerk de eenheid tussen productie en consumptie. Eigenarbeid valt in deze onderverdeling uiteen in een deel schaduarbeid (huishoudelijk werk, zelfzorg, vrijwilligerswerk) en een deel eigenarbeid (eenheid van productie en consumptie). De scheiding tussen producent en consument bestaat daarbij niet meer, of veel minder. Voorbeelden zijn onder andere kleine zelfstandige (tuinder, boer, winkelier) en de vrije beroepen (notaris, adviseur of arts).
4. Een vierde groep omvat volgens Gorz *autonome arbeid*, welke een doel in zichzelf is en niet aan externe noodzaak onderworpen is (Gorz, 1982). Christelijke auteurs verwijzen hier naar de relatie tussen mens en God; humanistische denkers naar de zin van leven en bestaan. Veel creatieve, musische, epische en spirituele activiteiten vallen hieronder.

Opvallend is dat de arbeid van ondernemers of werkgevers bij de genoemde filosofen weinig plek krijgt. Blijkbaar is deze vorm van arbeid het lastigst te plaatsen. Ze hangt samen met die van de eigenarbeid en is tegelijk verantwoordelijk voor de loonarbeid. Ook deze onderscheiden soorten van arbeid hangen met elkaar samen. Met de eerste drie soorten ontwerpen mensen een ruimte, een milieu, waarin zij kunnen overleven. Met de vierde ontstaat de menselijke cultuur, waarin zij het milieu met leven vullen. De vier soorten arbeid zijn volgens de auteurs in principe gelijkwaardig en leiden tot gelijke waardering in het vervullen van behoeften, voortbestaan, belonen en straffen, verkrijgen van invloed en macht, voortzetten van de menselijke soort.

1.c. Een schema van activiteiten en soorten

De aangegeven vier groepen van activiteiten en onderscheiden vier soorten van arbeid zijn in een schema met elkaar in verbinding te brengen. Met behulp van dit schema kunnen in de aangegeven omschrijvingen relaties onderzocht worden. Samen geven ze een beeld van wat achter het begrip arbeid schuil gaat.

SOORTEN:	ACTIVITEIT:			
	Arbeiden	werken	spreken	handelen
schaduwarbeid	Poetsen	huis inrichten	praten of opvoeden	huishouden coördineren
loonarbeid	lopende band	metselen	overleggen	managen
autonome arbeid	musiceren of bidden	componeren of dichten	zingen of verkondigen	spiritualiteit regelen
eigenarbeid	zaaien of wieden	bouwen	communiceren	coöpereren

Suggestie: gebruik het schema om de eigen dagelijkse arbeid te duiden. Welke soort van arbeid en activiteit verricht u het meest?

2. Wat is deugd, ethos, ethiek?

Ik zal in dit onderdeel beduidend korter zijn. Met de woorden deugd en ethos komen we op het terrein van de normatieve ethiek ofwel de filosofisch-ethische theorievorming die antwoord geeft op de vraag: hoe moet ik leven?

Er zijn benaderingen die *teleologisch* zijn, uitgaan van het *doel* van het leven, het hoogste goed, de belangrijkste waarde: doel-ethiek. De doel-ethiek kan monistisch zijn: er is maar één hoogste doel, zoals geluk (eudaimonisme) of genot (hedonisme) of nut (utilisme). Of de doel-ethiek is pluralistisch: er zijn meer doelen, die onderling gelaagd zijn. Tenslotte hebben ethische scholen monisme en pluralisme weer verbonden door te stellen dat in de zelfrealisatie van de mens waarden en ordening van waarden een grote rol spelen.

Andere benaderingen zijn *deontologisch* en gaan uit van de *plicht* of datgene wat gedaan moet worden en welke *norm* en *gezindheid* daarvoor nodig is: plicht-ethiek. In deze ethiek is een belangrijke vraag op grond waarvan normen gestoeld zijn, om zo de plicht die erbij hoort te kunnen formuleren. De filosoof Kant en zijn school noemt bijvoorbeeld:

- a. Normen van *trouw*: vrijwillig gegeven beloften moet men houden;
- b. Normen van *herstel*: de plicht om onrecht goed te maken, materiële en morele schulden in te lossen;
- c. Normen van *wederkerigheid*. Hier kan men denken aan de gulden regel in positieve en negatieve zin: behandel anderen (niet) zoals je zelf (niet) behandeld wil worden
- d. Normen van *gerechtigheid*: gelijke behandeling in gelijke gevallen. Rechtvaardige verdeling van lusten en lasten in een gemeenschap.
- e. Normen van *solidariteit*: medemensen in nood helpen, ongeacht hun prestaties of nuttigheid voor de gemeenschap of voor de enkeling, op wiens solidariteit een beroep wordt gedaan;
- f. Normen van *respect voor de ander*: geen aantasting van de psychische, morele, fysieke integriteit van de ander door geweld. (De Graaf, 1974, 30)

Er is dus een heel kader van inzichten beschikbaar als het gaat om deugd, ethos en ethiek.

3. Verbinding tussen arbeid en deugd: arbeidsethos

In de hele geschiedenis zijn er altijd verbindingen gemaakt tussen arbeid en deugd. Als we Hannah Arendt volgen dan maken we met arbeiden de menselijke leefruimte, die we aankleden met werken, volgens Habermas vullen met spreken en volgens beide op orde brengen met handelen. Dat maken en inrichten van de menselijke leefruimte doen we natuurlijk met een doel en bij het nastreven daarvan laten we ons leiden door plicht. In de Middeleeuwen werkt men die verbindingen tussen arbeid en deugd via het motto *Ora et labora* uit in de *Via Activa*, waar Hannah Arendt op wijst en in de *Vita Contemplativa*. Met dat laatste komen we op het terrein van geloof, cultuur, kunst. Arendt werkt de niet-fysieke activiteiten van menselijke arbeid ook uit in een trio: denken, willen en (be)oordelen. Bij dat trio zou ik het praten en communiceren van Habermas weer willen toevoegen. Arendt is in haar beschrijvingen be-

wust neutraal. Dat was men in de Middeleeuwen niet. Daar vond men het terrein van geloof, cultuur en kunst pro Deo belangrijker dan het terrein van het maatschappelijk leven. Je ziet in die periode dan ook een grote waardering ontstaan van de *Vita Contemplativa* ofwel het *Ora* tegenover de *Vita Activa* ofwel het *Labora*. Die waardering slaat in de latere geschiedenis om ten gunste van de grotere waardering voor de *Vita Activa*.

4. Verbinding tussen arbeid, arbeidsethos en economie

Er zijn rond arbeid en ethos verbindingen te maken en flinke stellingen te betrekken. Dat is ook door de geschiedenis heen uitvoerig gedaan. Ik beperk me tot twee moderne studies.

4.a. Arbeidsethos en kapitalisme

De meest voorname is het belangrijke onderzoek van de socioloog Max Weber, die in 1904 stelt dat het Calvinistisch arbeidsethos (een theologisch gefundeerd mens- en arbeidsbeeld gekoppeld aan deugdenethiek) heeft bijgedragen aan het ontstaan van het kapitalisme. De mens is enerzijds door God vervloekt tot arbeiden (zie Genesis) en anderzijds door God geroepen tot werken aan de gemeenschap en vanuit de vruchten van de arbeid is af te lezen of er redding of heil na het leven kan bestaan. IJverig en langdurig werken (arbeidzaamheid), sober leven, zedelijkheid, spaarzaamheid, en de opbrengsten (terug)stoppen in de economie (denk aan het motto 'tijd is geld') hebben volgens Weber juist de Calvinistische landen in Noord-Europa welvarend gemaakt.

Even voornaam is het opponerende onderzoek van Richard Tawney, die in 1922 stelt dat het kapitalisme ofwel de opkomende moderne economie en de veranderende zienswijze op mensen en arbeiden heeft bijgedragen aan het ontstaan van het Calvinistisch arbeidsethos. De economie gaat uit van een meer individuele mensvisie, ethiek en handelwijze (de *homo economicus*) en verandert de meer collectieve mensvisie, ethiek en handelwijze van de Middeleeuwen. Daar legde de theorie van de *Vita Contemplativa* juist de nadruk op vroomheid, uit het leven stappen, de tijd besteden aan de ere Gods. Het protestantisme, waarin het individu met zijn *sola fide*, *sola gratia*, *sola scriptura* (alleen door geloof, door genade, door de Bijbel) kennis van God kan hebben, en de daarbij horende persoonlijke ethiek vormen de uitdrukking van deze veranderende zienswijze.

Hoe het ook zij, beide auteurs en de vele auteurs daarna leggen een verband tussen arbeid, economie en geloof. Iets wat ook niet vreemd is aan het rooms-katholieke sociale denken dat sinds 1891 in ontwikkeling is. In het kerkelijk sociaal denken worden voortdurend verbindingen gemaakt tussen mensbeeld, maatschappijbeeld, waarden en de richting waarmee je sociaal-economisch kunt handelen. Het instrument waarmee dat handelen wordt gestuurd is de ethiek en zijn de deugden. Ik verwijs naar encyclieken als *Rerum Novarum* (1891) over het recht tot vereniging van arbeiders, *Laborem Exercens* (1980) over de waarde van arbeid in relatie tot de wording van mens, samenleving en kerk en *Caritas in Veritate* (2009) over de waarde van ethiek in de geglobaliseerde economie.

4.b. Arbeidsethos en kapitalisme na 1945 tot heden

Na de Tweede Wereldoorlog moet de samenleving weer worden opgebouwd en de economische malaise moet met een *hoog arbeidsethos* worden overwonnen. Iedereen moet de schouders eronder zetten. Aan loonarbeid wordt een zeer hoge waarde toegekend, zowel maatschappelijk als persoonlijk. Aan de arbeid in huis wordt eveneens een heel hoge waarde toegekend: de vrouw als opvoeder,zorger, hoeder van het huishouden. Deze periode betekent voor zowel mannen als vrouwen een aanscherping van het arbeidsethos.

Als er in de jaren zestig weer een bepaalde mate van welvaart wordt bereikt, die zich doorzet in de jaren zeventig, zien we het arbeidsethos veranderen en lager worden. Dan ontstaat het *vrijtijdsethos*. De gedachte komt op dat betaalde arbeid zijn langste tijd gehad heeft en dat, dankzij de ontwikkeling van de moderne technologie, een zo hoge arbeidsproductiviteit wordt gehaald dat de vrijetijdsmaatschappij de toekomst heeft. De noodzakelijke hoeveelheid arbeid kan in zo'n korte tijd gedaan worden, dat de resterende tijd gebruikt kan worden voor educatie, opvoeding, zorg, cultuur, sport, recreatie, reizen en religie.

De jaren tachtig brengen een grote economische crisis en het vrijetijdsethos loopt flinke deuken op. Tegelijk hebben miljoenen werklozen en arbeidsongeschikten een probleem met het hen opgelegde arbeidsethos. De fricties tussen arbeidsethos en vrijetijdsethos worden uitgebreid onderzocht. Die fricties uiten zich in de drie verschillende visies, die mogelijk zijn op arbeid en inkomen.

1. Arbeid gaat boven inkomen. Dit is de positie die thans dominant is: de werkschappij en loonarbeid gaan boven een inkomen, verkregen uit herverdeling.
2. Arbeid staat naast inkomen. Dit model is aan te wijzen in onze huidige samenleving, alhoewel niet gelijkwaardig. Inkomen wordt ook omschreven als zorgbestel. Het meest wordt gesproken over de toevoer vanuit zorgbestel naar arbeidsbestel (via vooral arbeidsreïntegratie) en de uitvoer uit arbeidsbestel naar zorgbestel (via zo streng mogelijke criteria).
3. Inkomen staat boven arbeid. Hier komt het debat rond vrijetijdsmaatschappij en basisinkomen in beeld en het spitst zich toe op de haalbaarheid enerzijds en de effecten in het gedrag van mensen anderzijds.

Uit het debat is volgens mij een bepaalde ontwikkeling af te leiden (Crijns, 2003, 21-48). De (over)waardering voor de loonarbeid is ten koste gegaan van de andere soorten arbeid, zoals schaduwarbeid, autonome arbeid en eigenarbeid. Parallel lopend aan deze ontwikkeling heeft binnen de economische orde het deeltcircuits van de ruil - met daaruit voortkomend dat van de (geld)beurs - een hogere (over)waardering verworven ten opzichte van de deeltcircuits van herverdeling en gift. Het deeltcircuit van grijs, zwart en crimineel werken is altijd zoveel mogelijk bestreden. De economische en maatschappelijke macht, die hier van uitgaat, is ten koste gegaan van de positie van vrouwen en jongeren, die veelal werkzaam zijn in de circuits van herverdeling en gift.

4.c. Van combinatie-ethos naar zinethos

Begin jaren negentig ontstaat er een kentering in deze gedachte. Het vrijetijdsethos is volgens de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WVR) een eenzijdig toekomstperspectief. Het WVR-rapport *Een werkend perspectief* uit 1990, gaat ervan uit dat betaalde arbeid de toegangspoort vormt tot maatschappelijke participatie. Wie geen betaald werk heeft, riskeert volgens deze opvatting sociale uitsluiting. Met het grotendeels wegvallen van de sociale instituties, waar religie er een van is, moet betaald werk nu de bindende factor worden. Dit rapport heeft een enorme invloed gehad op de economische en sociale beleidsvorming in Nederland (Van der Wal, 1998, 12).

Na het arbeidsethos en het vrijetijdsethos, komt medio jaren negentig *het combinatie-ethos* op, een combinatie van vrijetijds- en arbeidsethos, dat drie lagen van arbeid gaat combineren. De morele verplichting tot betaalde arbeid is hoog, maar het gaat niet alleen om geld verdienen. Er is ook een hoge verplichting om aan zorgwerk te doen (voor jezelf, je gezin, je familie), opvoedwerk (je kinderen) en het managen of runnen van het huishouden. En de expressieve functies van menselijke ontplooiing zijn belangrijk, evenals goede sociale contacten. Vooral vrouwen zijn sterke ontwikkelaars van het combinatie-ethos. Er lijkt sprake te zijn van 'hedonisering van de arbeid' (Noordegraaf en Wolters, 1997, 60), dat wil zeggen dat in de arbeid een mate van geluk gevonden moet worden.

Betaalde arbeid wordt in de laatste tien jaar langzamerhand een zingevingkader. Volgens Meerten ter Borg bestaat het hedendaagse arbeidsethos ook uit een zineconomie en een *zinethos*. "Mensen werken niet meer ter meerder eer en glorie van God. Zij werken nu ter meerdere eer en glorie van hun eigen schepping: de zineconomie. (...) Omdat ze niet meer werken ter meerdere eer en glorie van God, is behalve hun energie ook nog hun geloofsijver op de arbeid gericht" (Ter Borg, 2003, 156). Arbeid verschaft identiteit en voorziet in een sociaal netwerk. Omdat arbeid de voornaamste zingeving is geworden en de lege ruimte van religie heeft opgevuld, is het daarom ook een ramp als je niet slaagt in je werk of vastloopt. "Sterker nog", zegt ter Borg, "juist (...) daardoor is het mogelijk vast te lopen in je werk. Je loopt niet vast in iets wat je mechanisch doet, omdat het je niet interesseert. Geen mens loopt vast in het doen van de afwas" (Ter Borg, 2003, 157). Het is zo belangrijk om te slagen, dat de faalangst toeneemt.

5. Arbeidsethos en deugden

Het is interessant om terug te kijken hoe plichtsethiek en deugden altijd een grote rol spelen in het arbeidsethos. De deugden van trouw en loyaliteit, matigheid en soberheid, solidariteit en rechtvaardig zijn altijd gerelateerd aan betaald werken. Volgens Max Weber hebben ze geleid tot de opkomst van het kapitalisme. Volgens Bob Goudzwaard en Harry de Lange hebben we die deugden dringend nodig in de economie van het genoeg: genoeg van het teveel en genoeg van het te weinig. In deze tijden van financiële en economische crises wordt daar weer vaak naar verwezen. Uit het debat over de bovenkant van het inkomensgebouw en het gedrag rond financieel beleid op de beurs blijkt dat zonder interne ethiek en gedragscode er geen grenzen meer zijn. De deugden van matigheid en solidariteit leveren belangrijke bijdragen aan het stellen van grenzen.

Ik breng de deugd van solidariteit nog even in beeld. De reacties op het recente boek van Marcel van Dam *Niemandslaan* en zijn van daaruit gemaakte documentaire *De onrendabelen* zijn daarin sprekend. Van Dam combineert in het boek zijn eigen geschiedenis met de stelling dat er de laatste dertig jaar met de keuze voor het kapitalisme en het loslaten van de solidariteit eigenlijk te weinig gedaan is aan bescherming van de zwaksten onder ons. Als tweede stelling toont hij met veel cijferwerk aan en dat zij per saldo – als er iets gedaan is – de rekening van de oplossingen in de crisis betaald hebben, ten eerste door hun werkloosheid of arbeidsongeschiktheid en ten tweede door de bezuinigingen op de sociale zekerheid. Aan de andere kant zijn tegelijkertijd solidaire herverdelingsmechanismen losgelaten en is de rijke kant rijker geworden. Terwijl er juist alle aanleiding zou zijn geweest om solidair met de armen te zijn en vooral de mechanismen van progressieve solidariteit, voortkomend uit het motto ‘de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten’ te versterken. Het boek toont een vorm van bekerend inzicht: we hebben de solidariteit omgekeerd door de armen de crisis te laten betalen en de rijken rijker te laten worden.

Op dit boek en de twee stellingen komen twee reacties los. De eerste richt zich op de biografie van Marcel van Dam en zet hem vooral neer als een socialistische egotripper die ook gekozen heeft voor kapitalisme en rijk worden en daarom niet serieus te nemen is. Daarmee is meteen de analyse van het boek weggegooid.

De tweede reactie richt zich op de economische stellingen (arm heeft rijk betaald en rijk is los gegroeid van arm zonder nog om te kijken) en stelt dat we niets meer kunnen met die ‘oudbakken jaren zeventig solidariteit van Van Dam’. Daarmee is ook de analyse van het boek weggegooid. Terwijl het boek zowel wat betreft de interne sturing als de opgeleverde effecten bewijst dat we niet zonder solidariteit en herverdeling kunnen. En als we wel zonder die deugd menen te kunnen leven, blijken we het recht van de sterksten te laten gelden.

6. Franciscaanse spiritualiteit van bidden en werken

Ik ben geen kenner van Franciscaanse spiritualiteit. Ik beluister vaak dat vrede, gerechtigheid en heelheid van de schepping kernwaarden zijn; naast bidden, bij elkaar komen en vieren. Arbeid en werk staan in dit rijtje niet direct op de voorgrond, noch de zorg voor het inkomen of het geld. Wel is er veel te lezen over armoede.

Het zou me evenwel weinig verbazen als in de Franciscaanse spiritualiteit of in de geschiedenis van Franciscus de woorden *Ora et labora*, bid en werk, te vinden zijn. Trouw en toewijding zijn daar kernwoorden van en het zijn eveneens deugden die, zoals we gezien hebben, in het arbeidsethos een grote rol spelen. Vanuit de aandacht voor armoede mogen we daar soberheid en solidariteit aan toevoegen.

Met enig associëren vind je die gedachte terug in de '*Leidraad van de Franciscaanse Beweging*' (Den Bosch 2010). Je kunt er in ieder geval uit aflezen dat de Franciscaanse spiritualiteit dichtbij de kerngedachten van de economie van het genoeg staat. En die maakt, zoals al gezegd, veel verbindingen tussen economie, geloof en arbeidsethos.

Gebruikte literatuur:

Hub Crijns, 'Wat steekt er achter het begrip arbeid?', in: Hub Crijns, Trinus Hoekstra, Jan Jonkers, Jet Schouten en Marije van Dodeweerd (eindred.), *Arbeid, zin en geloof. Handboek Arbeid en Kerk*, Uitgeverij Kok en Landelijk bureau DISK, Kampen, 2006, pag. 34-47.

H. Arendt, *Vita Activa*, Amsterdam 1994

J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, (2 Bnd), Frankfurt 1982

H. Achterhuis, *Arbeid, een eigenaardig medicijn*, Baarn 1984

I. Illich, *Schaduarbeid*, Weesp 1985

Raad van Kerken in Nederland, *Over arbeid en inkomen. Arbeiden moet meer zijn dan inkomen verwerven*, Amersfoort 1980

H.J.G.M. Crijns en J. Zwart e.a., *Oproep tot solidariteit tussen mensen met en zonder baan*, (uitnodiging tot bezinning, viering, actie; een jaarthema aangereikt op 6 mei 1984 als een 'Zondag van de Arbeid', landelijk bureau DISK), Amsterdam 1984

H.J.G.M. Crijns en E. van der Panne (red.), *Zorg - waardig - werk*, (Themabrochure van de Zondag van de Arbeid 1997 of de Biddag voor Gewas en Arbeid 1997, landelijk bureau DISK), Amsterdam 1997

R. Janssen, *Arbeid, tijd en geld ontschaarsen*, Utrecht 1992

H. Achterhuis, *Arbeid, een eigenaardig medicijn*, Baarn 1984

R.C. Kwant, *Het arbeidsbestel*, Utrecht 1956

R.C. Kwant, *Werkloosheid als uitdaging*, Amersfoort 1983

H.J.G.M. Crijns, *Opstandig Pastoraat, Een bundel teksten ter viering van mijn 12,5-jarig jubileum als pastor/theoloog in een industriële samenleving*, Amsterdam 1989

A. Gorz, *Afscheid van het proletariaat*, Amsterdam 1982

J. de Graaf, *Elementair begrip van de ethiek*, Amsterdam, 1974-2

M. Weber, *Die protestantische Ethik I, Eine Aufsatzsammlung*, Herausgegeben von Johannes Winckelmann, Hamburg, 1973-3. Zie ook: M. Weber, *The protestant ethic and the spirit of Capitalism*, London en New York, 2004. In het Nederlands vertaald door Lieven Vandeckerckhove (red), *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*, Leuven, 1990.

R. Tawney, *Religie en de opkomst van het kapitalisme. Een historische studie*, Hilversum, 1964

H.J.G.M. Crijns, 'Visies op participatie in arbeid, zorg en inkomen', *Tijdschrift voor Arbeid en Participatie* 25,1/2(2003), 21-48

H.J.G.M. Crijns, 'Is geld de ziel van de zaak?', *Franciscaans Leven* 84,5(2001), 211-216

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Een werkend perspectief. Arbeidsparticipatie in de jaren '90*, (Rapporten aan de Regering 38), Den Haag 1990. Zie ook het vervolgrapport Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Tweedeling in perspectief*, (Rapporten aan de Regering 50), Den Haag 1995

J. van der Wal, *Gaat ook gij naar mijn wijngaard en ik zal u geven wat billijk is. Een theologische verkenning van het debat over de verhouding tussen arbeid en inkomen in de kerkelijke tradities 1997-1997*, DISK Studiereeks 27, Amsterdam 1998.

H. Noordegraaf, H. Wolters (red.) e.a., *Arbeid op de drempel van een nieuwe tijd?. Discussies en verhalen over de toekomst van arbeid en participatie*, Kampen 1997

M.B. ter Borg, *Zineconomie. De samenleving van de overtreffende trap*, Schiedam, 2003.

B. Goudzwaard en H.M. de Lange, *Genoeg van te veel. Genoeg van te weinig. Wissels omzetten in de economie*, Baarn 1995-4 (herzien en uitgebreid)

M. van Dam, *Niemandland. Biografie van een ideaal*, Amsterdam 2009. De documentaire *De Onrendabelen* is door de Vara uitgezonden op 20 november 2009.

Franciscaanse Beweging, *Leidraad van de Franciscaanse Beweging (Den Bosch 2010)*